

С. О. КОРОЄД

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ

Розглядаються теоретичні підходи до визначення змісту цивільної процесуальної форми захисту прав. Обґрунтовується визначення цивільної процесуальної форми як встановленого законом порядку, який регламентує цивільну процесуальну діяльність і спрямований на реалізацію завдань цивільного судочинства.

Ключові слова: *цивільна процесуальна форма, цивільна процесуальна діяльність, процесуальний порядок.*

Рассматриваются теоретические подходы касательно определения содержания гражданской процессуальной формы защиты прав. Обосновывается определение гражданской процессуальной формы как установленного законом порядка, регламентирующего гражданскую процессуальную деятельность, направленного на реализацию задач гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: *гражданская процессуальная форма, гражданская процессуальная деятельность, процессуальный порядок.*

It is examining theoretical approaches regarding the determination of the civil procedural form of protection of the rights. It is justifying the definition of the civil procedural form as order established by the law regulating the civil procedural activity aimed at achieving of the objectives of civil judicial proceedings.

Key words: *civil procedural form, civil procedural activity, procedural order.*

У житті існує безліч ситуацій, коли у фізичних і юридичних осіб в цивільних правовідносинах виникає необхідність захисту свого права. В таких випадках заінтересована особа може порушити справу щодо тих, хто порушив або оспорює її право. Саме так і виникає процес у конкретній справі, в якому діють: суд, який зоб'язаний вирішити справу; особи, які порушили справу (позивачі); особи, яких притягнуто до справи (відповідачі); інші заінтересовані особи; а також свідки, експерти, перекладачі тощо. Саме у зв'язку з потребою суспільства в забезпеченні судового захисту цивільних прав й виникло таке правове явище, як цивільний процес. Останній же, як встановлений законом порядок розгляду і вирішення цивільних справ в судах, пов'язаний із відповідною процесуальною формою, котра, як юридична категорія, має важливе значення для характеристики цивільного процесу в цілому.

Питання процесуальної форми, яка, по суті, становить теоретичну модель будь-якого юридичного процесу, виступає одним з фундаментальних проблем юриспруденції. Така думка відображена в працях багатьох учених-правознавців. Окремі аспекти питання цивільної процесуальної форми розглядалися такими вченими-процесуалістами та суддями, як С.В. Васильєв, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, В.І. Тертишников, О.І. Угриновська, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан, М.І. Балюк, В.І. Гуменюк, Д.Д. Луспеник, І.Л. Самсін, П.П. Шевчук, А.Г. Ярема та ін. Безпосередньо або через теорію юридичного процесу зазначене питання також вивчали Н.А. Рассахатська, О.Г. Лук'янова та інші¹.

Проте «процесуалісти», як правило, повністю не розкривають поняття процесуальної форми, в тому числі цивільної; немає й єдності думок щодо визначення

її змісту (цивільна процесуальна форма визначається по-різному: як порядок; як умови та послідовність вчинення процесуальних дій; як умови вчинення процесуальних дій, їх послідовність та порядок оформлення тощо).

В юридичній літературі підкреслюється, що процесуальна форма гарантує здійснення ефективного захисту та охорони прав та свобод учасників процесу, забезпечує дію демократичних принципів. Без підпорядкування діяльності органів правосуддя та інших державних органів установленому процесуальному порядку не може бути режиму законності в суді та інших державних органах, а отже, й правильного вирішення справи і захисту інтересів держави, фізичних і юридичних осіб. При цьому одні вчені вважають, що процесуальна форма є властивою тільки для судочинства, судової діяльності, та є ознакою, що дозволяє відрізнити останню від інших форм державної діяльності², а інші науковці стверджують, що у процесуальній формі здійснюється не лише правозастосовча, але й взагалі будь-яка діяльність щодо реалізації норм права³.

Вчені-теоретики зазначають, що для будь-якої юридичної діяльності характерний певний порядок, який повинен забезпечити найбільшу ефективність здійснення тих чи інших юридично значущих дій. Враховуючи велику різноманітність юридичної діяльності, можуть встановлюватися різні порядки її реалізації. У будь-якому випадку саме нормативно встановлені форми впорядкування юридичної діяльності, на думку вчених, і утворюють юридичний процес. При цьому форма – це правова конструкція нормативного впорядкування діяльності і відповідних документів і являє собою сукупність вимог до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення конкретного результату⁴.

Виходячи з аналізу наявних в юридичній літературі визначень процесуальної форми, Н.А. Рассахатська дійшла висновку: процесуальна форма, будь її змістом сукупність правил, вимог, умов, в кінцевому підсумку регулює послідовність здійснення процесуальних дій, виступаючи в такій спосіб процесуальним порядком, регламентом діяльності щодо розгляду і вирішення цивільних (кримінальних) справ. Таке визначення найбільш точно розкриває призначення та характеристику процесуальної форми, і тому немає необхідності в розробці нового, оригінального поняття цієї складної і досить значимої правової категорії⁵. При цьому автор зазначає, що процесуальна форма і судочинство існують у нерозривній єдності. Наявність тієї або іншої процесуальної форми завжди означає існування відповідного судочинства. Процесуальна форма – це форма судової юрисдикції, тобто застосування санкцій юридичних норм для захисту і охорони суб'єктивних прав громадян та організацій. Через неї здійснюється судова влада і її приписи в першу чергу адресуються суду. Тим самим процесуальна форма завжди виступає порядком, що регламентує винятково процесуальну діяльність і відповідні правовідносини⁶.

Цивільна процесуальна форма, на думку деяких вчених, ототожнюється з цивільним процесом, з порядком діяльності суду і учасників процесу, розкривається через форму процесуальних документів⁷. Так, на думку М.Й. Штефана, цивільну процесуальну форму в ототожненні з цивільним судочинством можна розглядати умовно в тому плані, що нею забезпечується життя (реалізація, захист) цивільного права (змісту), але завжди слід мати на увазі, що цивільне судочинство має свій властивий йому зміст і процесуальну форму. Змістом буде діяльність суду і учасників процесу (дії і правовідносини), а цивільною процесу-

альною формою – об'єктивне (зовнішнє) вираження вчинення, закріплення і оформлення відповідної дійсності. При цьому, на думку вченого, під цивільною процесуальною формою необхідно розуміти встановлений цивільним процесуальним правом зовнішній засіб вчинення процесуальних дій, виконуваних за визначеними правилами, в певному порядку судом і всіма учасниками процесу при розгляді й вирішенні справи, перевірці законності й обґрунтованості постановленого в ній рішення, а також в закріпленні процесуальних дій у передбачених процесуальних документах⁸.

С.В. Васильєв зазначає, що правосуддя в цивільних справах здійснюється у визначеній законом процесуальній формі. Цивільна процесуальна форма – послідовний визначений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду й вирішення цивільної справи, який включає певну систему гарантій. Цивільна процесуальна форма має два різновиди. Один з них можна назвати усним, так як всі вчинені дії описуються усно, а потім протоколюються. Вона визначає порядок судової діяльності (дії суду, осіб, які беруть участь у справі, і інших учасників, а також послідовність цих дій), спираючись на правові основи ЦПК. Другий різновид можна назвати письмовою процесуальною формою. Вона встановлює склад процесуальних документів, вироблених судом і поданих сторонами, вказує реквізити кожного з них, визначає послідовність у викладенні тексту, а також умови, за яких процесуальні документи або залишається без руху, або скасовуються вищестоящою інстанцією⁹.

Як встановлений цивільним процесуальним правом порядок розгляду й вирішення цивільних справ судами загальної юрисдикції визначає цивільну процесуальну форму В.І. Тертишніков. На його думку, в механізмі правового регулювання цивільного процесуального права процесуальна форма займає проміжне положення між нормами права й процесуальною діяльністю: вона надає правовий зміст, правове значення поведінці учасників процесу. Оскільки цивільна процесуальна форма є моделлю будь-якої справи, її дотримання досить важливо й актуально як у плані відновлення порушених суб'єктивних прав, так й в плані дотримання й зміцнення законності¹⁰.

Деякі вчені-процесуалісти вважають, що процесуальна форма – це сукупність сформульованих у процесуальних нормах вимог, що ставляться до вчинення будь-якої процесуальної дії будь-яким суб'єктом процесу¹¹.

Для більшого розуміння сутності цивільної процесуальної форми окремі автори виділяють її ознаки. Так, українські вчені-процесуалісти вважають, що цивільна процесуальна форма має такі ознаки: 1) об'єктивність, універсальність і насамперед визначений у нормативно-правових актах порядок розгляду справи та вимоги до процесуальних документів; 2) системність правил (принцип процесуального несумісництва; учасники діють у визначеній послідовності і строки; процесуальна діяльність фіксується у процесуальних актах); 3) простота і доступність (простота у складанні позовної заяви; непосилання на норми закону, а суд має сприяти витребуванню доказів); 4) оперативність та доцільність (наявність наказного провадження, попереднього засідання, заочного розгляду, скорочені строки розгляду); 5) неупередженість суду, законність і обґрунтованість його дій; 6) імперативний характер вимог до процесуальної форми (наявність певних санкцій)¹². В.І. Тертишніков при цьому зазначає, що про наявність цивільної процесуальної форми в тій або іншій діяльності свідчать три її ознаки: провадження,

стадії і процесуальний режим¹³. Російські науковці звертають увагу на такі ознаки цивільної процесуальної форми: 1) система вимог, закріплених нормами цивільного процесуального права. Ці вимоги визначають коло осіб, які беруть участь в процесі, порядок діяльності, зміст і характер їх дій, відповідальність за їх вчинення або не вчинення. Варто мати на увазі, що цивільний процесуальний формі властивий чіткий і детальний характер; 2) вичерпний перелік осіб, які повинні або можуть брати участь у діяльності суду. Ніхто, окрім осіб, перелічених в переліку, не може стати учасником процесу. Будь-який учасник процесу займає в ньому самостійне місце: позивача, відповідача, експерта, свідка і т.п. Ніхто не може займати двох чи більше місць одночасно; 3) рішення суду в цивільній справі має ґрунтуватися на фактах і обставинах, які встановлені в передбаченій процесуальній формі; 4) особи, які мають в справі юридичний заінтересованість, набувають право особисто (або через представника) брати участь в розгляді справи. Закон забороняє ухвалювати рішення в справі, якщо не вислухані і не обговорені доводи всіх заінтересованих осіб¹⁴.

Деякі вчені-процесуалісти визначають ознаки цивільної процесуальної форми через принципи: 1) оптимальність співвідношення прав і обов'язків в процесі (необхідні для ефективного правосуддя); 2) тотожність (допустимі лише дії, вільні від тотожності, тобто суд має лише один раз вирішувати заявлені вимоги); 3) безперервність процесуальної діяльності; 4) усність і документованість процесуальних актів; 5) здійснення судового контролю і самоконтролю¹⁵, а деякі науковці – через комплекс елементів, найголовнішими з яких є: 1) порядок розгляду справ судами різних інстанцій, який передбачається здійснювати в певній процесуальній формі: судові засідання, огляд на місці тощо; 2) процесуальні дії суду, органу державного виконання (розділ VI ЦПК), осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу у передбачених законом випадках мають відображатися у процесуальних документах, встановленої законом форми (ухвали, рішення, журнал судового засідання, позовні заяви, клопотання тощо); 3) фіксування цивільного процесу технічними засобами¹⁶.

Проаналізувавши точки зору теоретиків і процесуалістів щодо змісту процесуальної форми взагалі, й цивільної процесуальної зокрема, можна зробити такі висновки. Процесуальне законодавство за предметом свого правового регулювання закріплює: які дії і в якій послідовності можуть здійснювати учасники процесуальних правовідносин; коло учасників процесуальних відносин, їх права і обов'язки; підвідомчість справ та окремих питань; в яких документах і як фіксуються владні акти, що приймаються в ході вирішення юридичних справ; строки вчинення процесуальних дій; види і джерела доказів; гарантії дотримання процесуальних норм, законності і обґрунтованості прийнятих актів; правила відшкодування витрат, пов'язаних з розглядом справ. Вказані «елементи» являють собою конструктивні частини процесуальної форми, які в сукупності утворюють зміст процесуальної форми, «ядро процесуального законодавства». Враховуючи, що для забезпечення найбільшої ефективності здійснення тих чи інших юридично значущих дій необхідний певний порядок, характерний для будь-якої юридичної діяльності, тому юридичний процес й становлять нормативно закріплені форми (порядки) упорядкування такої юридичної діяльності.

З огляду на це не можна погодитися з тими науковцями, які пов'язують процесуальну форму лише із судочинством. Адже останнє є лише одним із видів

юридичної діяльності, та підтримати думку тих вчених, які поширюють процесуальну форму не лише на правозастосовчу, але й взагалі на будь-яку діяльність щодо реалізації норм права.

Також не можемо погодитися з тими вченими-процесуалістами, які розкривають цивільну процесуальну форму через форму процесуальних документів (тобто вбачають цивільну процесуальну форму в закріпленні процесуальних дій у передбачених процесуальних документах), адже процесуальні документи являють собою результат правозастосування, тобто його останню стадію, залишаючи поза увагою при цьому дві попередні (встановлення фактичних обставин справи та юридичну кваліфікацію правовідносин сторін).

Розглядати цивільну процесуальну форму як зовнішній засіб вчинення процесуальних дій теж, на нашу думку, видається не зовсім обґрунтованим, адже цивільна процесуальна форма зводиться фактично до дій (діяльності) щодо реалізації норм права. При цьому залишається поза увагою визнане наукою цивільного процесуального права розмежування таких категорій, як «форма захисту», «спосіб захисту» та «засіб захисту».

Розкриття правової природи цивільної процесуальної форми через форму процесуальних документів або через процесуальні дії (зовнішній засіб їх вчинення) видається, на нашу думку, не зовсім правильним ще й тому, що зазначені складові елементи цивільної процесуальної діяльності є динамічним явищем у співвідношенні із цивільним процесом як нормативним порядком впорядкування цієї діяльності. Адже саме цивільний процес як нормативно-процесуальна форма впорядкування цивільної процесуальної діяльності виступає процесуальним порядком, який регламентує послідовність будь-якої процесуальної діяльності суду та учасників процесу, а також процесуальне (документальне) оформлення зазначених дій.

Виділені вченими-процесуалістами вищенаведені ознаки (принципи, елементи) лише детальніше розкривають наведені точки зору науковців щодо визначення змісту цивільної процесуальної форми як порядку, який регламентує дії суб'єктів цивільного процесу та їх процесуальне оформлення. Причому варто зауважити, що в основному серед ознак цивільної процесуальної форми виділяються такі основоположні засади (принципи) цивільного процесу, котрі встановлюють вимоги до дій суду, недотримання яких розцінюється як грубе порушення процесуального закону і тягне обов'язкове скасування судового рішення.

У зв'язку із цим варто приєднатися до думки Н.А. Рассахатської про те, що, незважаючи на зміст цивільної процесуальної форми (яка може бути сукупністю вимог, норм, правил, умов тощо), в кінцевому підсумку вона регулює послідовність здійснення процесуальних дій, виступаючи в такий спосіб процесуальним порядком, регламентом діяльності щодо розгляду і вирішення цивільних справ.

Отже, цивільна процесуальна форма, виступаючи «регламентом» цивільної процесуальної діяльності, передбачає оптимальний для здійснення тих чи інших цивільно-процесуальних дій визначений законом порядок, що містить «програму» цивільної процесуальної діяльності, спрямовану на реалізацію її головного завдання, – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Таким чином, можна ототожнити цивільний процес із цивільною процесуальною формою та визнати, що встановлений процесуальним законом порядок

(регламент) розгляду та вирішення цивільних справ у судах є формою здійснення правосуддя в цивільних справах і складає цивільний процес.

1. *Рассахатская Н. А.* Пределы гражданской процессуальной формы // Правоведение. – 1996. – № 3; *Лукьянова Е. Г.* Теория процессуального права. – 2-е изд., перераб. – М.: Норма, 2004. 2. *Зайцев И. М., Рассахатская Н. А.* Гражданская процессуальная форма: понятие, содержание и значение // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 49. 3. *Юридическая процессуальная форма.* – М., 1976. – С. 12. 4. *Теория государства и права:* Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2003. – С. 441. 5. *Рассахатская Н. А.* Пределы гражданской процессуальной формы // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 137. 6. Там само. – С. 138. 7. *Цивільне процесуальне право України /* За ред. проф. В. В. Комарова. – Х., 1992. – С. 5-7; *Тертишников В. И.* Гражданский процесс: Курс лекций. – Х., 1993. – С. 3; *Штефан М. Й.* Підприємство і правосуддя. – К., 1992. – С. 21. 8. *Штефан М. Й.* Цивільний процес: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Видавн. Дім «Ін Юре», 2001. – С. 10. 9. *Васильев С. В.* Гражданский процесс: Учеб. пос. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – С. 24-25. 10. *Тертишников В. І.* Цивільний процес України (курс лекцій): Навч.-практ. посіб. – Х.: Вид. «ФІНН», 2011. – С. 10. 11. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства :* Монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишников, В. В. Баранкова та ін.; За заг. ред. професора В. В. Комарова. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 846. 12. *Цивільний процес України: академічний курс: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.;* За ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – С. 60-61. 13. *Тертишников В. І.* Цивільний процес України: Курс лекцій: Навч.-практ. посіб. – Х.: Вид. «ФІНН», 2011. – С. 11. 14. *Гражданский процесс: Учебник /* Под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М.: «Гроспект», 1997. – С. 7-8. 15. *Васильев С. В.* Гражданский процесс: Учеб. пос. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – С. 26. 16. *Цивільний процес України: Академічний курс: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.;* За ред. С. Я. Фурси. – С. 59-60.